

TÜRKİYE'DE TURİZM, FİNANSAL GELİŞME VE EKONOMİK BÜYÜME ARASINDAKİ İLİŞKİ¹

Hasan AYAYDIN²

Nuri BALTACI³

Fahrettin PALA⁴

Abdulkadir BARUT⁵

ÖZET

Bu çalışmanın amacı; Türkiye'de turizm gelirleri, finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin incelenmesidir. Bu amaç doğrultusunda 1963-2015 dönemi yıllık verileri zaman serisi analizi ile test edilmiştir. Analiz sonuçlarına göre turizm gelirleri, finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasında eş-bütünleşme olduğu, turizm gelirleri ve finansal gelişmenin ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilediği tespit edilmiştir. Diğer taraftan nedensellik analizi sonucunda ise sadece turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Finansal Gelişme, Turizm Geliri, Ekonomik Büyüme, Nedensellik, Eş-bütünleşme.

Jel Kodları: G30, G32.

THE RELATIONSHIP BETWEEN TOURISM, FINANCIAL DEVELOPMENT AND ECONOMIC GROWTH IN TURKEY

ABSTRACT

The aim of this study is to investigate the relationship between tourism revenues, financial development and economic growth in Turkey. For this purpose, annual data of 1963-2015 period were tested with time series analysis. According to the results of the analysis, it is found that tourism revenues, financial development and economic growth are co-integrated and also tourism revenues and financial development affect economic growth positively. On the other hand, as a result of the causality analysis, a unidirectional causality relationship from tourism revenues to economic growth was determined.

Keywords: Financial Development, Tourism Revenue, Economic Growth, Causality, Co-integration.

Gel Codes: G30, G32.

1. GİRİŞ

Hem ekonomik büyüme ve turizm gelirleri arasındaki ilişki hem de finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki son yıllarda gerek gelişmiş ülkeler gerekse gelişmekte olan ülkeler açısından yoğun bir şekilde incelenmiştir. Turizm endüstrisi birçok ülkede büyürken, ekonomik büyüme ve turizm gelirleri arasındaki nedensellik ilişkisi politika yapıcılar için önem kazanmıştır (Sokhanvar vd.; 2018: 97). Uluslararası araştırma çalışmalarından elde edilen kanıtlar, finansal gelişme düzeyi ile ekonomik büyüme arasında bir nedensellik ilişkisinin olduğunu ortaya koymasına; araştırmacılar, politika yapıcılar ve diğer finansal paydaşlardan büyük ilgi görmüştür.

Turizm sektörü yıllar içinde ekonomik büyüme stratejilerinin ve belirleyicilerinin ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir (Fahimi vd., 2018: 62). Dünya Seyahat ve Turizm Konseyi'ne (WTTC) (2017) göre, bu sektörün dünya ekonomisi üzerinde etkileyici bir gücü vardır. Sektör dünya genelinde 292 milyon istihdam alanı yaratmış ve 2016 yılında küresel GSYH'yı da % 10,2 artırmıştır (Sokhanvar vd.; 2018: 97). Dünyadaki birçok bölgede ve ülkede ekonomik gelişmeye büyük katkıda bulunmaktadır (Lee ve Chang, 2008'de aktaran; Başarır

¹ Bu çalışma 20-22 Eylül 2018 tarihleri arasında Gümüşhane Üniversitesi Turizm Fakültesi tarafından Gümüşhane'de düzenlenen 2.Uluslararası Sürdürülebilir Turizm Kongresinde sunulan bildirinin genişletilmiş ve güncellenmiş şeklidir.

² Doç. Dr., Gümüşhane Üniversitesi İİBF İşletme Bölümü, hayaydin61@gumushane.edu.tr

³ Doç. Dr., Gümüşhane Üniversitesi İİBF İktisat Bölümü, nbaltaci@gumushane.edu.tr

⁴ Öğr. Gör., Gümüşhane Üniversitesi Kelkit Aydın Doğan MYO, pala_tr1980@hotmail.com

⁵ Öğr. Gör. Dr., Harran Üniversitesi Siverek MYO, kadirbarut@harran.edu.tr

ve Çakır, 2015: 1228). Turizm; yakıtlar, kimyasallar ve gıdalardan sonra dünyanın dördüncü büyük ihracat sektörü haline gelmiştir (Tugcu, 2014; Balli, Curry & Balli, 2015'den aktaran; Ohlan, 2017: 9).

Turizm Türkiye'nin de içerisinde yer aldığı gelişmekte olan ülkeler başta olmak üzere birçok ülkede; ekonomik büyümeye katkı sağlaması, istihdam, gelir seviyesi üzerindeki olumlu etki yaratması, iç ve dış borç yükünün hafifletilmesi ve ödemeler dengesindeki açıkların kapatılması konusunda çok önemli rol oynamaktadır (Şahin, 2018: 240). Ülkeler, ihracat yoluyla kazanılan gelirler nedeniyle uluslararası turizm üzerinde yoğunlaşmaya devam ederken, iç turizm 2017 yılında toplam küresel turizm harcamasının % 73'ünü temsil eden önde gelen turizm şekli olmaya devam etmektedir. Hükümetler, yerel yoksulluğu ortadan kaldırmak, istihdamı ve ekonomik büyümeyi artırmak, altyapıyı geliştirmek için yerel turizmi kullanmaktadır (WTTC, 2019).

Finansal gelişme, bir ülkenin finans piyasasında kullanmış olduğu araç çeşitliliğinin artması ve bu araçların daha yaygın bir şekilde kullanılabilir hale gelmesi olarak tanımlanmaktadır. Başka bir tanımda ise, finansal piyasaların gelişmişliği olarak tanımlanmaktadır (Erim ve Türk, 2005: 23). Düzenli ve iyi bir şekilde işleyen gelişmiş bir finansal sistem ve etkin mali aracılık mekanizması sermaye verimliliğini artırarak ekonomik büyümeyi teşvik eder (Güney, 2017: 357). Finansal gelişmenin tasarruf sahiplerine portföy çeşitlendirme fırsatı sunması, finansal sistemin etkin işleyişi ile kıt kaynakların doğru ve etkin yatırım projelerine dönüşmesini sağlar ve böylece finansal sistem tasarrufların ekonomiye kazandırılmasını sağlayarak ekonomik büyümeyi tetiklemektedir (Şahin, 2017a: 12).

Finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisini bu denli önemli kılan unsur, özellikle finansal kurumların yeteri kadar gelişmediği, denetim ve düzenleme faaliyetlerinin yetersiz olduğu gelişmekte olan ülkelerde, politika yapıcılara finansal sektörle ilgili reformlara ne ölçüde öncelik vermeleri konusunda yardımcı olmasıdır. Bu nedensellik ilişkisini önemli kılan diğer bir unsur ise, finansal piyasalardaki gelişmişlik düzeyinin ülkelerin neden farklı oranlarda büyüdüklerini kısmen açıklamış olmasıdır (Güngör ve Yılmaz, 2008: 173).

Tablo 1. Türkiye'de 2003-2017 Yılları Arasında Turizm Sektörüne İlişkin İstatistik Veriler

Yıllar	Ziyaretçi Sayısı (Milyon)	Turizm Gelirleri (Milyon \$)	Turizm Giderleri (Milyon \$)	Turizm Gelirlerinin GSMH İçerisindeki Payı (%)	Turizm Gelirlerinin İhracat İçerisindeki Payı (%)	Turizm Giderlerinin İthalat İçerisindeki Payı (%)	Turizm Gelirlerinin Dış Ticaret Açığını Karşılama Oranı (%)
2003	16.302.053	13.854.868	2.424.827	4,5	29,3	3,5	62,73
2004	20.262.640	17.076.609	2.954.459	4,4	27,0	3,0	49,68
2005	24.124.01	20.322.111	3.394.602	4,2	27,7	2,9	46,94
2006	23.148.669	18.593.950	3.270.947	3,5	21,7	2,3	34,41
2007	27.214.988	20.942.501	4.043.283	3,2	19,5	2,4	33,35
2008	30.979.979	25.415.067	4.266.197	3,4	19,2	2,1	36,34
2009	32.006.149	25.064.481	5.090.440	4,1	24,5	3,6	64,62
2010	33.027.943	24.930.996	5.874.520	3,4	21,9	3,2	34,79
2011	36.151.328	28.115.694	5.531.486	3,6	20,8	2,3	26,54
2012	36.463.921	29.007.003	4.593.390	3,7	19,2	1,9	34,50
2013	39.226.226	32.308.991	5.253.565	3,9	21,3	2,1	32,35
2014	41.415.070	34.305.904	5.470.481	4,3	21,8	2,3	40,57
2015	41.617.530	31.464.777	5.698.423	6,2	21,9	2,7	49,63
2016	31.365.330	22.107.440	5.049.793	2,6	15,5	2,5	39,42
2017	38.620.346	26.283.656	5.137.244	3,1	16,7	2,2	34,22

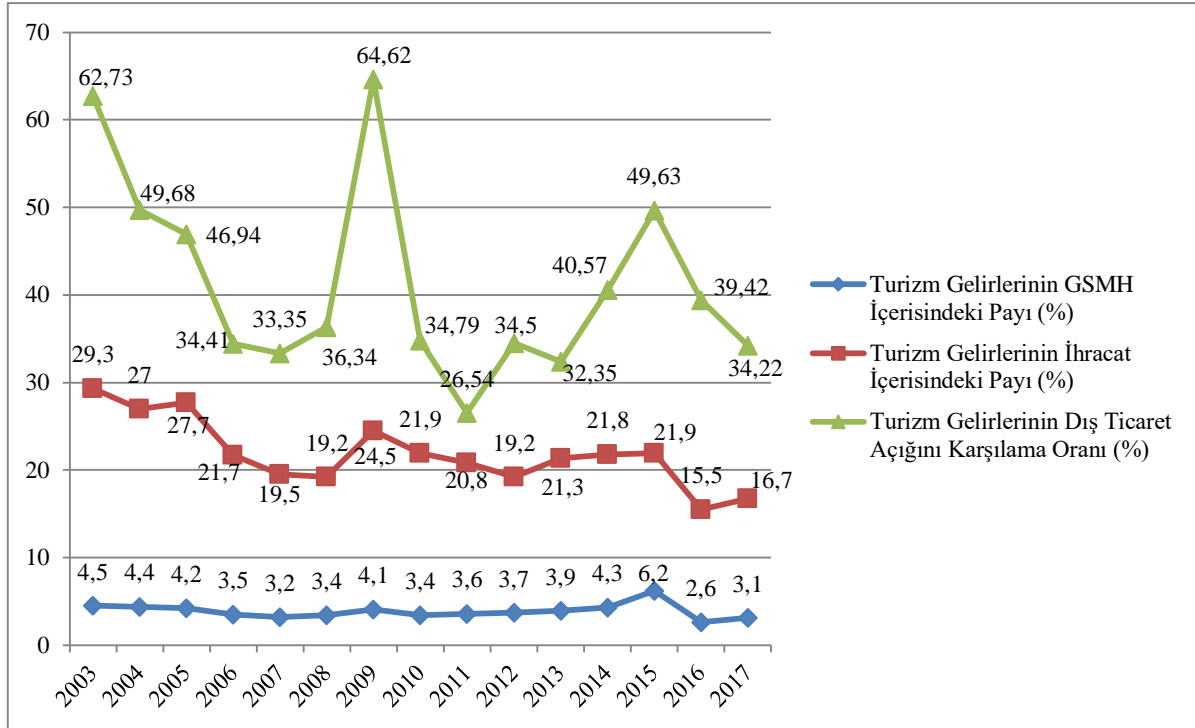
Kaynak: TÜİK'den elde edilen veriler ışığında yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 1'deki verilere göre, Türkiye'ye 2017 yılında gelen turist sayısı 2003 yılında gelen turist sayısına göre %100'den fazla bir artış göstermiştir. Aynı şekilde turizm gelirlerinde de %100'lük bir artış olmuştur. Ancak turizm gelirlerinin GSMH (Gayri Safi Milli Hasıla) içerisindeki payı 2003 yılında % 4,5 iken 2017 yılında bu oran % 3,1'e kadar düşmüştür. Turizm gelirlerinde %100'lük bir artış olmasına rağmen GSMH içerisindeki payının düşmüş olması ekonomik büyümeye etki eden diğer faktörlerin (örneğin imalat sektörü, finans sektörü vb.) arttığına bir göstergesidir.

Turizm gelirlerinin ihracat içerisindeki payı da 2003 yılında % 29,3'ten 2017 yılında % 16,7'ye kadar düşmüştür. Turizm gelirlerinde %100'lük bir artış olmasına rağmen ihracat içerisindeki payının düşmüş olması da Türkiye'de ihraç edilen diğer mal ve hizmet oranlarındaki artışın turizm geliri oranında ki artıştan daha fazla olduğunun bir göstergesidir.

Turizm giderlerinde de 2017 yılında 2003 yılına göre %100 bir artış olmuştur. Turizm giderlerinin ithalat içerisindeki payı ise 2003 yılında % 3,5'ten 2017 yılında % 2,2'ye kadar düşmüştür. Turizm giderlerinde %100'lük bir artış olmasına rağmen ithalat payı içerisindeki oranın % 3,5'lardan % 2,2'lere kadar düşmüş olması Türkiye'de ithalat oranlarının artmış olduğunun bir göstergesidir.

Turizm gelirlerinin dış ticaret açığını kapatma oranı ise 2003 yılında % 62,73 iken bu oran 2017 yılında % 34,22'lere kadar düşmüştür. Turizm gelirlerinde %100'lük bir artış olmasına rağmen bu oranın düşmüş olması Türkiye'nin dış ticaret açığının da artmış olduğunun bir göstergesidir. Dış ticaret açığını kapatma oranında meydana gelen düşüşe rağmen yine de dış ticaret açığının finansmanında turizm gelirlerinin büyük bir öneminin olduğu görülmektedir.

Grafik 1. Turizm Gelirlerinin GSMH ve İhracat İçerisindeki Payı ve Dış Ticaret Açığını Karşılama Oranı

Grafik 1'deki verilere göre, turizm gelirlerinin dış ticaret açığını karşılama oranında % 46 gibi bir azalma olmuştur. Turizm gelirlerinin ihracat payı içerisindeki oranında da % 43'lük bir azalma meydana gelmiştir. Turizm gelirlerinin GSMH içerisindeki payında ise % 31'lik bir düşüş yaşanmıştır. Bu oranın en fazla düştüğü yıl ise % 2,6 ile 2016 yılıdır. 2016 yılında oranın bu kadar düşmesinin sebebi Türkiye'de yaşanan darbe girişimi olayıdır.

Bu çalışmayı literatürdeki diğer çalışmalardan ayıran, çalışmaya özgünlük kazandıran unsur, yapılan çalışmalarda turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki veya finansal gelişme ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki ayrı ayrı incelenmiştir. Yapılan literatür taramasında, turizm gelirleri, finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi birlikte ele alıp inceleyen çalışmalara rastlanılmamıştır. Bu açıdan turizm gelirleri, finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi inceleyen bu konudaki sınırlı çalışmalardan biri olması nedeniyle literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Çalışmada, Türkiye için turizm gelirleri, finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki 1963-2015 dönemleri itibarıyla teorik ve ampirik olarak incelenmiştir. Çalışmada zaman serseri analizi yöntemi kullanılmıştır. Bu doğrultuda çalışmanın giriş kısmından sonra ikinci bölümünde geniş bir literatür taramasına yer verilmiştir, üçüncü bölümde veri seti ve yöntemin tanıtılmasının ardından dördüncü bölüme geçilmiş ve bu

bölümde araştırmadan elde edilen analiz sonuçları verilerek, beşinci bölümde sonuç ve değerlendirmeyle çalışma tamamlanmıştır.

2. LİTERATÜR İNCELEMESİ

Turizm gelirleri, finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki ekonomi ve finans literatüründe uzun yıllardır incelenen konulardan biridir. Turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki üzerine yapılan çalışmalarda genel teori, turizm gelirlerinin ekonomik büyümeği dolaylıda olsa artıracağı yönündedir. Finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki üzerine yapılan çalışmalarda da genel teori, finansal gelişme ile ekonomik büyüme arasında ilişkinin var olduğudur. Bu bölümde turizm, finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi araştıran ulusal ve uluslararası çalışmalardan bazıları gözden geçirilerek özetlenmiştir.

2.1. Turizm Gelirleri ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkiyi İnceleyen Çalışmalar

Doğru ve Bulut (2018) çalışmalarında, yedi Avrupa ülkesi (Hırvatistan, Yunanistan, Fransa, İtalya, Slovenya, İspanya ve Türkiye) için 1996-2014 yılı arasındaki verilerden yararlanarak, turizm gelişimi ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisini Dumitrescu ve Hurlin (2012) tekniği ile analiz etmişlerdir. Çalışma sonucu, turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü bir nedensellik olduğunu, bu durum ekonomik büyümenin ve turizm gelişiminin birbirine bağımlı olduğunu ve turizm gelişiminin bu ülkelerde ekonomik büyümeyi teşvik ettiğini ortaya koymuştur. Ajvaz (2015) çalışmasında İsveç için 2003-2013 yılları arasındaki verilerden yararlanarak, turizm gelişimi ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi neo-klasik büyüme çerçevesinde panel veri yöntemi ile analiz etmişlerdir. Çalışma sonucu, turizmin İsveç ekonomisi büyümesinin olumlu ve önemli bir belirleyicisi olduğunu ortaya koymuştur. Mello-Sampayo ve Sousa-Vale (2012) çalışmalarında 13 Orta Avrupa ülkesi (Avusturya, Belçika, Bulgaristan, Çek Cumhuriyeti, Almanya, Macaristan, Lüksemburg, Hollanda, Polonya, Romanya, Slovakya, Slovenya ve İsviçre), 8 Güney Avrupa ülkesi (Kıbrıs, Fransa, Yunanistan, İtalya, Malta, Portekiz, İspanya ve Türkiye) ve 10 Kuzey Avrupa ülkesi (Danimarka, Estonya, Finlandiya, İzlanda, İrlanda, Letonya, Litvanya, Norveç, İsveç ve İngiltere) 1998-2010 yılları arasındaki verilerinden yararlanarak, turist başına turizm geliri ve toplam ticaret hacmi arasında uzun vadeli bir ilişki olup olmadığını panel eş-bütünleşme testiyle analiz etmişlerdir. Çalışma sonucu, turizmdeki gelişimin Kuzey Avrupa ülkelerinde GSYİH'ya, Güney Avrupa ülkelerinden daha yüksek bir etki yaptığını, ayrıca ticaret hacminin ekonomik büyüme üzerinde turizm gelirlerinden daha önemli ve daha güçlü bir etki gösterdiğini ortaya koymuştur.

Sokhanvar vd. (2018) çalışmalarında gelişmekte olan piyasa ekonomileri için (Brezilya, Çin, Şili, Kolombiya, Macaristan, Hindistan, Endonezya, Malezya, Meksika, Peru, Filipinler, Polonya, Rusya, Güney Afrika, Tayland ve Türkiye) 1995-2014 yıllarına ait verilerden yararlanarak turizm ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi Granger nedensellik testi ile analiz etmişlerdir. Çalışma sonucu, Brezilya, Meksika ve Filipinler'de turizmden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğu, Çin, Hindistan, Endonezya, Malezya ve Peru içinde ekonomik büyümeyen turizm gelirlerine doğru bir nedensellik olduğunu ortaya koymuştur. Kolombiya, Macaristan, Polonya, Rusya, Güney Afrika, Tayland ve Türkiye için herhangi bir nedensellik ilişkisi olmadığı, Şili içinse çift yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğu ortaya koyulmuştur. Ekanayake ve Long (2012) çalışmalarında 140 gelişmekte olan ülke için 1995-2009 yılları arasındaki verilerden yararlanarak, turizm gelişimi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi Granger nedensellik testi ile analiz etmişlerdir. Çalışma sonucu, turizm gelirlerinin gelişmekte olan ülkelerde ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilediğini ortaya koymuştur. Bahar ve Bozkurt (2010) çalışmalarında Türkiye'nin de içinde bulunduğu 21 gelişmekte olan ülke için 1998-2005 dönemi arasındaki verilerden yararlanarak, turizm sektörü ile ekonomik büyüme arasında uzun vadede herhangi bir pozitif yönlü ilişkinin olup olmadığını panel veri analizi yöntemi ile incelemişlerdir. Çalışma sonucu, turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasında anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişkinin olduğunu, turizm gelirlerinde meydana gelen %1'lik bir artışın ekonomik büyüme üzerinde %2,83'lük bir artış meydana getirdiğini ortaya koymuştur.

İlgaz Yıldırım ve Şahin (2018) çalışmalarında 12 Akdeniz ülkesi (Fransa, İtalya, İspanya, Portekiz, Türkiye, Yunanistan, Arnavutluk, Slovenya, Hırvatistan, Fas, Cezayir, Mısır) için 1995-2016 yılları arasındaki verilerden yararlanarak, turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi önce yatay kesit bağımlılığı ve heterojenlik testleri sonrasında ise Bootstrap panel nedensellik testi yöntemi ile analiz etmişlerdir. Çalışma sonucu, sadece İtalya ve Yunanistan için turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye doğru bir nedensellik ilişkisi olduğunu göstermiştir. Slovenya içinde ekonomik büyümeyen turizm gelirlerine doğru bir nedensellik olduğu, diğer ülkeler içinse herhangi bir nedenselliğin olmadığını ortaya koymuştur. Şahin (2017a) çalışmasında 20 Akdeniz ülkesi (Arnavutluk, Cezayir, Bosna-Hersek, Hırvatistan, Kıbrıs, Mısır, Fransa,

Yunanistan, İsrail, İtalya, Ürdün, Lübnan, Libya, Malta, Portekiz, Sırbistan, İspanya, Tunus, Türkiye ve Makedonya) için 2000-2015 yılları arasındaki verilerden yararlanarak, turizmin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini panel veri yöntemi ile analiz etmiştir. Çalışma sonucu, turizmin ekonomik büyümeyi artırdığını ortaya koymuştur.

Habibi vd. (2018) çalışmalarında İran'ın 31 ili için 2005-2014 yılları arasındaki verilerden yararlanarak turizmin ekonomik büyümeye katkısını büyüme ayrışımı yöntemi (GDM) ile analiz etmişlerdir. Çalışma sonucu, turizmin ekonomik büyüme üzerinde pozitif bir etkisinin olduğunu, bu nedenle İran için genel olarak turizmin ekonomik büyümeyi desteklediğini ortaya koymuştur. Ayrıca İran'da il bazında turizmin ekonomik büyümeye katkısının ortalama sonuçları, Khorasan Razavi'nin ekonomik büyümeye en yüksek katkıyı sağladığını, Gilan'ın ikinci ve Ardabil'in % 1'den fazla katkı ile üçüncü sırayı aldığını ve 28 ilde katkı oranı % 1'den az olmasına rağmen hala pozitif olduğunu göstermiştir. Shakouri vd. (2017) çalışmalarında İran için 1980-2014 yılları arasındaki verilerden yararlanarak, turizm gelirlerinin, fiziksel sermayenin, beşeri sermayenin, hane halkı tüketim harcamalarının ve ekonomik büyümenin hem kısa hem de uzun vadede etkileşimini ARDL ve Granger nedensellik testleri ile analiz etmişlerdir. Çalışma sonucu, İran için turizm gelirlerinin ekonomik büyümeyi artırdığını ortaya koymuştur.

Ohlan (2017) çalışmasında Hindistan için 1960-2014 yılları arasındaki verilerden yararlanarak, turizm ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi Bayer ve Hanck Eş-bütünleşme Testi ile analiz etmiştir. Çalışma sonucu, ülke turizm gelirlerinin Hindistan'da hem uzun dönemde hem de kısa dönemde ekonomik büyüme sağladığı, ayrıca turizmden ekonomik büyümeğe doğru tek yönlü bir nedensellik olduğunu ortaya koymuştur. Bouzazhah ve El Menyari (2013) çalışmalarında Fas ve Tunus için 1980-2012 yılları arasındaki verilerden yararlanarak, turizm faaliyetlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini eş-bütünleşme ve Granger nedensellik testleri ile analiz etmişlerdir. Çalışma sonucu, uzun vadede ekonomik büyümeden uluslararası turizm gelirlerine doğru tek yönlü güçlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu ortaya koymuştur. Khalil vd. (2008) çalışmalarında Pakistan için 1960-2005 yılları arasındaki yıllık verilerden yararlanarak, turizm ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisini zaman serileri yöntemi ile analiz etmişlerdir. Çalışma sonucu, değişkenler arasında çift yönlü bir ilişkinin olduğunu ve aynı zamanda turizmdeki gelişmenin ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilediğini ortaya koymuştur.

Chulaphan ve Barahona (2018) çalışmalarında Tayland'a Doğu ve Güneydoğu Asya'dan (Çin, Malezya, Japonya, Kore, Singapur ve Laos), Güney Asya'dan (Hindistan), Avrupa'dan (İngiltere ve Rusya) ve Okyanusya'dan (Avustralya) gelen turistlerin Tayland ekonomisinin büyümesine katkıda bulunup bulunmadığını Ocak 2008 - Kasım 2015 yılları arasındaki verilerden yararlanarak zaman serisi tekniği ile analiz etmişlerdir. Çalışma sonucu, Güney Asya'dan gelen turistlerin Tayland'ın ekonomik büyümesini sağladığını ve Tayland'ın ekonomik büyümesinin de Okyanusya'dan gelen turist sayısını artırdığını ortaya koymuştur. Wang ve Xia (2013) çalışmalarında Çin'in Gaochun bölgesi için 2001-2011 yılları arasındaki verilerden yararlanarak, turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi Granger nedensellik testi ile analiz etmişlerdir. Çalışma sonucu, Gaochun için ekonomik büyüme turizm gelirlerinin nedeni iken turizm gelirleri ekonomik büyümenin nedeni olmadığını ortaya koymuştur.

Kum vd. (2015) çalışmalarında N-11 ülkeleri için 1995-2013 yılları arasındaki verilerden yararlanarak, turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi panel eş-bütünleşme testi ile analiz etmişlerdir. Çalışma sonucu, turizm gelirleri ile GSYH arasında uzun dönemli bir ilişki olduğunu ve turizm gelirlerinin GSYİH büyümesi üzerinde olumlu etkisi olduğunu ortaya koymuştur. Chou (2014) çalışmasında 10 geçiş ülkesi (Bulgaristan, Kıbrıs, Çek Cumhuriyeti, Estonya, Macaristan, Letonya, Polonya, Romanya, Slovakya ve Slovenya) için 1988-2011 dönemi yıllık verilerden yararlanarak, yurt içi turizm harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisini panel nedensellik testi ile analiz etmiştir. Çalışma sonucu, bu ülkelerden Bulgaristan, Romanya ve Slovenya için turizm harcamaları ile ekonomik büyüme arasında nedensellik ilişkisi olduğunu, Kıbrıs, Letonya ve Slovakya için turizm harcamalarının ekonomik büyümeyi desteklediğini ortaya koymuştur. Yine Çek Cumhuriyeti ve Polonya için ekonomik büyümeden turizm harcamalarına doğru ters yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu, Estonya ve Macaristan için turizm harcamalarının ekonomik büyüme üzerinde önemli ve olumsuz bir etki yarattığını ortaya koymuştur.

Eeckels (2012) çalışmasında Yunanistan için 1976-2004 yılları arasındaki verilerden yararlanarak, turizm gelirleri ile ekonominin döngüsel bileşenleri arasındaki ilişkiyi VAR analizi yöntemi ile analiz etmişlerdir. Çalışma sonucu, turizm gelirleri döngüsel bileşeninin ekonomik büyüme döngüsel bileşenini önemli ölçüde etkilediğini ortaya koymuştur. Dritsakis (2004) çalışmasında Yunanistan için 1960:01-2000:4 yılları arasındaki verilerden yararlanarak, turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisini VAR modeli ile analiz etmiştir. Çalışma sonuçları, Yunanistan'ın turizm gelirleri ile ekonomik büyümesi arasında güçlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu ortaya koymuştur. Fayissa vd. (2009) çalışmalarında 17 Latin Amerika ülkesi için 1995-2004 yılları arasındaki verilerden yararlanarak, turizm gelirlerinin ekonomik büyüme ve gelişme

üzerindeki etkisini panel veri analizi yöntemi ile analiz etmişlerdir. Çalışma sonuçları, turizm gelirlerinin hem mevcut gayri safi yurt içi hasıla (GSYİH) seviyesine hem de fiziksel ve insan sermayesine yapılan yatırımlar gibi unsurların ekonomik büyümesine olumlu katkıda bulunduğunu göstermiştir. Aynı zamanda sonuçlar, Latin Amerika ekonomilerinin turizm sektörünü stratejik olarak güçlendirerek büyümeyi destekleyen diğer sektörleri ihmal etmeden ekonomik büyümelerini artırabileceklerini ortaya koymuştur.

Erdil Şahin (2018) çalışmasında Türkiye için 1980-2016 yılları arasındaki verilerden yararlanarak, turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi VAR analizi yöntemiyle incelemiştir. Çalışma sonucu, kısa ve uzun dönemde turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye doğru bir nedensellik ilişkisi olduğunu göstermiştir. Bu durum turizm gelirlerinin ekonomik büyümeye üzerinde etkili olduğu sonucunu ortaya koymuştur. Ergün ve Telek (2018) çalışmalarında Türkiye için 2003-2017 yılları arasındaki üçer aylık verilerden yararlanarak, turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi VAR modeli ve Granger nedensellik testi ile analiz etmişlerdir. Çalışma sonucu, turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye doğru bir nedensellik olduğunu ve bu nedenle turizm gelirlerinin ekonomik büyüme için önemli olduğunu ortaya koymuştur. Hüseyini vd. (2017) çalışmalarında Türkiye için 1980-2014 yılları arasındaki verilerden yararlanarak, ihracata dayalı bir büyüme modeli olarak benimsemiş olduğu 1980 sonrası dönemde Neo-klasik büyüme modeli bağlamında turizm ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi Johansen eş-bütünleşme analizi ve Granger nedensellik testi ile analiz etmişlerdir. Çalışma sonucu, turizmden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu ortaya koymuştur. Kızılkaya vd. (2016) çalışmalarında Türkiye için 1980-2014 yılları arasındaki verilerden yararlanarak, turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi ARDL sınır testi yaklaşımı ile analiz etmişlerdir. Çalışma sonucu, turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerinde hem uzun hem de kısa dönemde pozitif bir etkisi olduğunu ortaya koymuştur. Panahi vd. (2015) çalışmalarında Türkiye için 1970-2011 yılları arasındaki verilerden yararlanarak, turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi zamana göre değişen parametre ve Kalman filtresi yaklaşımı ile analiz etmişlerdir. Çalışma sonucu, Türkiye’de turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasında pozitif yönlü bir ilişkinin olduğunu ortaya koymuştur.

Özcan (2015) çalışmasında Türkiye için 1963-2010 yılları arasındaki verilerden yararlanarak, turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi zaman serisi nedensellik ve Hatemi-J asimetrik nedensellik yöntemi ile analiz etmiştir. Çalışma sonucu, turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye doğru bir nedenselliğin olduğu, bu nedenselliğin turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye doğru olduğunu ortaya koymuştur. Balıkcıoğlu ve Oktay (2015) çalışmalarında Türkiye için 2003-2014 dönemi üç aylık verilerden yararlanarak, ekonomik büyüme ve turizm arasındaki nedensellik ilişkisini Granger nedensellik testi ile analiz etmişlerdir. Çalışma sonucu, turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasında bir bütünleşme olduğunu, ekonomiden turizme doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu ortaya koymuştur. Kanca (2015) çalışmasında Türkiye için 1980-2013 yılları arasındaki verilerden yararlanarak, turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi zaman serisi yöntemi ile analiz etmiştir. Çalışma sonucu, ekonomik büyümeden turizm gelirlerine doğru bir nedensellik ilişkisi olduğunu, ayrıca turizm gelirlerinin ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilediğini ortaya koymuştur. Korkmaz ve Güngör (2014) çalışmalarında Türkiye için 2003: 01 - 2013: 04 yılları arasındaki verilerden yararlanarak, turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi Granger nedensellik testi ile analiz etmişlerdir. Çalışma sonucu, ekonomik büyümeden turizm gelirlerine doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu ortaya koymuştur. Samırkaş ve Samırkaş (2014) çalışmalarında Türkiye için 2003:01-2013:03 dönemi çeyrek verilerinden yararlanarak, turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasında herhangi bir anlamlı ilişkinin olup olmadığını ve olası ilişkinin yönünü Granger nedensellik testi ile analiz etmişlerdir. Çalışma sonucu, turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye, ekonomik büyümeden de turizm gelirlerine doğru çift yönlü bir ilişki olduğunu ortaya koymuştur. Kızılgöl ve Erbaykal (2008) çalışmalarında Türkiye için 1992:01-2006:02 dönemlerini kapsayan üçer aylık verilerden yararlanarak, turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisini Toda-Yamamoto yöntemi ile analiz etmişlerdir. Çalışma sonucu, ekonomik büyümeden turizm gelirlerine doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu ortaya koymuştur.

2.2. Finansal Gelişme ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkiyi İnceleyen Çalışmalar

Pata ve Ağca (2018) çalışmalarında, Türkiye için 1982-2016 dönemi yıllık verilerinden yararlanarak, finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi otoregresif gecikmesi dağıtılmış model (ARDL), sınır testi yaklaşımı, Granger ve Hacker-Hatemi-J bootstrap nedensellik testleri ile analiz etmişlerdir. Çalışma sonucu, finansal gelişmedeki artışın ekonomik büyüme üzerinde her iki kısa ve uzun dönemde de pozitif yönde bir etki ettiğini, kısa dönemde finansal gelişmeden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu ortaya koymuştur. Güney (2017) çalışmasında Türkiye ve Şanghay Beşlisi ülkeleri için 1998-2015 dönemi arasındaki verilerden yararlanarak, ekonomik büyüme ve finansal gelişme arasındaki ilişkiyi eş-

bütünleşme testi ile analiz etmiştir. Çalışma sonucu, finansal gelişme ve ekonomik büyümenin birlikte hareket ettiğini, finansal gelişmenin ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilediğini ortaya koymuştur.

Contuk ve Güngör (2016) çalışmalarında Türkiye için 1998: Q1 - 2014: Q4 dönemi üçer aylık verilerden yararlanarak, finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisini Granger ve Toda-Yomamoto nedensellik yöntemleri ile analiz etmişlerdir. Çalışma sonucu, hem finansal gelişmenin ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkisinin olduğunu savunan arz öncüllü hipotezi hem de ekonomik büyümenin finansal gelişmeye neden olacağını savunan talep takipli hipotezi destekleyen sonuçlar ortaya koymuştur. Ak vd. (2016) çalışmalarında Türkiye için 1989-2011 dönemi arasındaki yıllık verilerden yararlanarak, büyüme ve finansal gelişme arasındaki nedensellik ilişkisini Toda-Yamamoto testi ile analiz etmişlerdir. Çalışma sonucu, 1989 sonrası genellikle ekonomik büyümeden finansal gelişmeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu, diğer bir ifadeyle finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasında talep takipli bir nedensellik ilişkisi olduğunu ortaya koymuştur. Özcan ve Arı (2011) çalışmalarında Türkiye ekonomisi için 1998-2009 dönemi arası verilerden yararlanarak, finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi VAR modeli ile analiz etmişlerdir. Çalışma sonucu, ekonomik büyümeden finansal gelişmeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu ortaya koymuştur.

Batuo vd. (2018) çalışmalarında 41 Afrika ülkesi için 1985-2010 dönemi yıllık verilerinden yararlanarak, finansal istikrarsızlık, finansal serbestleşme, finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi panel veri analizi yöntemi ile test etmişlerdir. Çalışma sonucu, finansal gelişme ve finansal serbestleşmenin finansal istikrarsızlığı olumlu yönde etkilediğini, ekonomik büyümenin finansal istikrarsızlığı azalttığını ve liberalleşme öncesi dönemde liberalleşme sonrası döneme göre azalmanın büyüklüğünün daha yüksek olduğunu ortaya koymuştur. Ibrahim ve Alagidede (2018) çalışmalarında 29 Sahra altı Afrika ülkesi için 1980-2014 dönemi yıllık verilerinden yararlanarak, örnek ayırma ve eşik kestirim tekniği ile finansın ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin, ülkelerin kişi başına geliri, beşeri sermaye ve finansal gelişme düzeylerine bağlı olup olmadığını analiz etmişlerdir. Çalışma sonucu, finansal kalkınmanın ekonomik büyüme ile pozitif ve önemli ölçüde ilişkili olduğunu, finansmanın eşiklerin üzerindeki ülkeler için ekonomik aktiviteyi önemli ölçüde etkilerken, büyümeye büyük ölçüde duyarsız olduğunu ortaya koymuştur.

Kim vd. (2018) çalışmalarında 55 İslam İşbirliği Teşkilatı ülkesi için 1990-2013 dönemi arası verilerden yararlanarak, finansal katılım ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi dinamik panel veri analizi yöntemi ile analiz etmişlerdir. Çalışma sonucu, İslam İşbirliği Teşkilatı ülkeleri için, finansal katılımın ekonomik büyüme üzerinde olumlu etkisi olduğunu göstermiştir. Ayrıca finansal katılım ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu da ortaya koymuştur. Şahin (2017b) çalışmasında 15 yükselen piyasa ekonomileri (Çin, Türkiye, Şili, Brezilya, Endonezya, Hindistan, Macaristan, Filipinler, Meksika, Malezya, Peru, Polonya, Tayland, Birleşik Arap Emirlikleri ve Güney Afrika) için 2014-2015 dönemi arası verilerden yararlanarak, finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi panel veri analizi yöntemi ile analiz etmiştir. Çalışma sonucu, finansal gelişmenin ekonomik büyüme üzerinde pozitif yönde etkisi olduğunu ortaya koymuştur.

Asteriou ve Spanos (2018) çalışmalarında 26 Avrupa Birliği ülkesi (Avusturya, Bulgaristan, Kıbrıs, Belçika, Hırvatistan, Yunanistan, Danimarka, Çek Cumhuriyeti, İtalya, Finlandiya, Estonya, İspanya, Fransa, Macaristan, Portekiz, Almanya, Letonya, İrlanda, Litvanya, Hollanda, Polonya, İsveç, Romanya, İngiltere, Slovakya Cumhuriyeti, Slovenya) için 1990-2015 dönemi arası verilerden yararlanarak, finansal kriz ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi son finansal kriz karşısında panel veri setini kullanarak analiz etmiştir. Çalışma sonucu, krizden önce finansal gelişimin ekonomik büyümeyi desteklediğini, krizden sonra ise ekonomik aktiviteyi engellediğini ortaya koymuştur. Hao vd. (2018) çalışmalarında Çin'in Chongqing eyaleti ve Sichuan eyaletinden 29 il için 1995 - 2014 dönemi yıllık verilerinden yararlanarak, finansal gelişme, enerji tüketimi ve ekonomik gelişme arasındaki dinamik ilişkiyi Panel veri analizi yöntemi ile test etmişlerdir. Çalışma sonucu, enerji tüketiminin ekonomik büyümenin nedeni olduğu, finansal gelişmenin ekonomik büyümenin nedeni olmadığını göstermiştir. Ayrıca finansal gelişmenin ekonomik büyüme üzerinde olumsuz etkisi olduğunu ortaya koymuştur.

Sephehdoust (2018) çalışmasında petrol ihraç eden ülkeler (OPEC) için 2002-2015 dönemi arasındaki verilerden yararlanarak, bilgi ve iletişim teknolojisi (BİT) ve finansal gelişimin gelişmekte olan ekonomileri üzerindeki etkisini Panel-GMM büyüme modeli ile analiz etmiştir. Çalışma sonucu, finansal kalkınma endeksindeki yüzde 1'lik bir artışın ve BİT değişkenlerinin, ekonomik büyümenin sırasıyla yüzde 0,48 ve 0,050 oranında artmasına neden olduğunu ortaya koymuştur. Gazdar vd. (2018) çalışmalarında beş Körfez İşbirliği Ülkesi (Sudi Arabistan, Katar, Bahreyn, Kuveyt ve Birleşik Arap Emirlikleri) için 1996-2016 dönemi verilerinden yararlanarak, petrol ticaretindeki dalgalanmaların ekonomik büyüme arasındaki ilişkide İslami finans gelişiminin olası etkilerini panel veri analizi yöntemiyle analiz etmişlerdir. Çalışma sonucu, petrol

ticaretindeki dalgalanma değişkenliğinin büyüme üzerindeki etkisinin İslami finansal sistemin gelişimi ile güçlendirildiğini ortaya koymuştur.

Helhel(2017), Çin, Hindistan, Brezilya, Rusya, Endonezya, Meksika ve Türkiye için 2001-2013 dönemini kapsayan çalışmasında finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasında eş-bütünleşme ilişkisi olduğu tespit edilmiş olup, ekonomik büyümeden finansal gelişmeye tek yönlü bir nedensellik tespit edilmiştir. Sağlam ve Erataş Sönmez (2017) Arnavutluk, Bulgaristan, Hırvatistan, Macaristan, Makedonya, Polonya, Romanya, Sırbistan, Çek Cumhuriyeti için 2001-2014 dönemini kapsayan çalışmalarında, finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasında eş-bütünleşme ilişkisi olduğu tespit edilmiş olup finansal gelişmeden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik tespit edilmiştir.

3. VERİ SETİ VE YÖNTEM

3.1. Veri Seti

Çalışmada Türkiye'ye ait 1963-2015 dönemi yıllık verileri kullanılarak turizm gelirleri, ekonomik büyüme ve finansal gelişme arasındaki ilişki zaman serseri analizi yöntemi ile incelenmiştir. Çalışmada kullanılan değişkenler ve bu değişkenlere ait tanımlamalar tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 2. Çalışmada Kullanılan Değişkenler

Değişkenler	Hesaplama	KOD
Ekonomik Büyüme	Kişi Başına GSYİH'nin Logaritması	lnGDP
Finansal Gelişme	M3/GSYİH	FD
Turizm Gelirleri	Turizm Gelirleri /GSYİH	TR

Çalışmada kullanılan veri seti Dünya Bankası (WDI) veri tabanından elde edilmiştir. 1963-2015 dönemine ait yıllık verilerin kullanıldığı analizlerde turizm geliri (TR) değişkeni olarak, turizm gelirlerinin GSYİH'ya oranı, finansal gelişme (FD) değişkeni olarak en geniş para arzı M3'ün GSYİH'ya oranı ve ekonomik büyüme (lnGDP) değişkeni olarak da kişi başına GSYİH'nin logaritması kullanılmıştır. Literatürde finansal gelişme ölçüsü olarak M3/GSYİH oranını kullanan bazı araştırmacılar, Şenol (2019), Asteriou ve Spanos (2018), Ghartey (2018), Erataş Sönmez ve Sağlam (2017), Samargandi vd. (2014), Ang ve McKibbin (2007), King ve Levine (1993) dir. Ekonomik büyüme (lnGDP) değişkeni olarak kişi başına GSYİH'nin logaritmasını kullanan bazı araştırmacılar, Güney (2017), Kubar (2016) ve Umutlu vd. (2011) dir. Turizm gelirleri (TR) değişkeni olarak da Turizm Gelirleri /GSYİH oranını kullanan bazı araştırmacılar ise Raza ve Shah (2017), Bahar ve Bozkurt (2010) ve Brau vd. (2003) dir.

3.2. Yöntem

Çalışmada, öncelikle değişkenlerin durağanlıkları incelenmiştir. Çünkü değişkenler durağan olmadıkları zaman sahte regresyon olayı ortaya çıkabilmektedir. Bu amaçla önce kırılmaları dikkate almayan yöntemlerden olan ADF birim kök testi, daha sonra ise yapısal kırılmaları dikkate alan Vogelsang and Perron (1998) Break Point Unit Root test kullanılmıştır. Engle-Granger, (1987) kalıntı bazlı eş-bütünleşme testi, Johansen, (1995) sistem bazlı eş-bütünleşme testi gibi ekonometrik metodolojilerin varlığına rağmen, Boswijk, (1994) ve Banerjee vd. (1998) gecikmeli hata düzeltmeye dayalı eş-bütünleşme yöntemini önermişlerdir. Tüm bu metodolojilerde, Pesavento, (2004), bu araçların sağlam bir sonuç sağlamadaki gücünün sınırlı olduğunu ortaya koymuştur. Yazar ayrıca, söz konusu eş-bütünleşme araçları arasında tek tip sonuç elde etme ihtimalinin neredeyse zor olduğunu tespit etmiştir. Ona göre, bir eş-bütünleşme testi boş hipotezi reddederken, diğeri bunu kabul edebilmektedir. Bu eksikliğin ardından, bu araştırma, Bayer ve Hanck (2013) tarafından geliştirilen metodolojiyi kullanarak bu tahmincilerin çoğunun muhtemel hatalarını önlemenin bir ölçüsünü oluşturmuştur. Zaman serisi verilerinin eş-bütünleşme özelliklerini belirleme konusunda mevcut tahmincilerin muhtemel hatalarını ortadan kaldırma noktasında hassas bir yöntem olan Bayern ve Hanck (2013) eş-bütünleşme yöntemi oluşturulmuştur. Bu çalışmada uygulanan Bayer ve Hanck (2013) eş-bütünleşme testinin metodolojisi, diğer

eş-bütünleşme metodolojileri ile ortak sorun olan aşırı çoklu test prosedürlerini ortadan kaldırarak verimli tahminler sağlamayı amaçlamaktadır. Yönteminin sağlamlığını artırmak için, Bayer ve Hanck, (2013) eş-bütünleşme modellerini formüle ederken Fisher, (1932) formülünü izlemiştir ve bu aşağıda verilmiştir.

$$EG - JOH = -2[\ln(P_{EG}) + \ln(P_{JOH})] \tag{8}$$

$$EG - JOH - BO - BDM = -2[\ln(P_{EG}) + \ln(P_{JOH}) + \ln(P_{BO}) + \ln(P_{BDM})] \tag{9}$$

8 ve 9 nolu eşitliklerde Engle-Granger, (P_{EG}), Johansen (P_{JOH}), Boswijk (P_{BO}), Banerjee vd. (P_{BDM}) ile notasyon edilmiştir. Bayer ve Hanck (2013) testinde test istatistiğinin hesaplanan kritik değerden büyük olması temel hipotezin ret edilmesi anlamına gelmekte olup, temel hipotez eş- bütünleşmenin var olmadığı yönündedir.

Türkiye ekonomisine dair; ekonomik büyüme, turizm gelirleri ve finansal gelişme arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmalarda literatürden farklı olarak sadece seçilen dönemlerin hem aylık hem de yıllık bazda en geniş zaman aralıkları olması değil aynı zamanda metodolojik olarak da diğer metotlara oranla üstünlüğü kanıtlanmış DOLS (Dynamic Ordinary Least Squares-Dinamik En Küçük Kareler) yöntemi kullanılmıştır (Aslan, 2009: 229).

Son olarak nedensellik analizi yapılmış olup, Hacker ve Hatemi-J (2006) nedensellik analizi kullanılmıştır. Hacker ve Hatemi-J (2006), Toda ve Yamamoto (1995) nedensellik testini takip eden bir test olup, serilerin durağanlıklarını dikkate almamaktadır. Bu testlerin aralarındaki en önemli fark, Hacker ve Hatemi-J (2006) testinde kritik değerlerin Monte Carlo simülasyon yöntemine göre belirlenmesidir. Bu çalışmada, Hacker ve Hatemi-J tarafından geliştirilen modelin zamanla değişen nedensellik testi kullanılmıştır. Bu testte, iki serinin nedensellik ilişkisi, gecikmeli Vektör özgülresyon Modeli (VAR) ile test edilir;

$$y_t = a + A_1y_{t-1} + \dots + A_p y_{t-p} + \epsilon_t \tag{10}$$

Burada, y_t, 2 x 1 boyutlu bir değişken vektörü olup (a) sabit terim, (ε) ise hata terimini ifade etmektedir. Seriler arasında hiçbir Granger nedensellik olmadığını öne süren ana hipotezi test etmek için kullanılacak olan Wald istatistiklerini elde etmek için kullanılan VAR modeli aşağıdaki gibidir (Zeren Vd., 2015: 699-700).

$$Y = DZ + \delta$$

Bu model şu şekilde ifade edilebilir:

$$\begin{aligned} Y &:= (y_1^+, y_2^+, y_3^+, \dots, y_T^+) \\ D &:= (\alpha, A_1, A_2, A_3, \dots, A_p) \\ Z &:= (Z_0, Z_1, Z_2, \dots, Z_{T-1}) \\ Z_t &:= \begin{bmatrix} 1 \\ y_1^+ \\ y_{t-1}^+ \\ \cdot \\ \cdot \\ y_{t-p}^+ \end{bmatrix} \\ \delta &:= (u_1^t, u_2^t, u_3^t, \dots, u_T^t) \end{aligned}$$

Granger nedensellik analizinde nedensellik olmadığını öne süren ana hipotez, şu Wald test istatistikleriyle test edilebilir; $W = (C\beta)' [C(Z'Z)^{-1} \otimes Su] C^{-1} (C\beta)$

Burada $\otimes$, Kronecker çarpımı ve C sınırlamaları içeren gösterge fonksiyonunu göstermektedir. Ayrıca β , $\beta =$ vec (D) formundadır vec, *sütun*-yığıma operatörünü ifade etmektedir. q, ise her bir VAR eşitliğinde gecikme sayısını göstermek üzere, S_u , $(\delta_u, \delta_u) / (T-q)$ şeklinde kısıtsız VAR modeli için hesaplanan varyans-kovaryans matrisini göstermektedir.

4. BULGULAR

Çalışmanın bu bölümünde sırasıyla tanımlayıcı istatistiklere, ADF Birim Kök Testi Sonuçlarına, Vogelsang ve Perron (1998) Break Point Birim Kök Testi sonuçlarına, Bayer ve Hanck (2013) Eş-Bütünleşme Sonuçlarına, Eş-Bütünleşme Katsayısı Tahmincisi Sonuçlarına ve Hacker- Hatemi Nedensellik Sonuçlarına yer verilmiştir.

Tablo 3. Tanımlayıcı İstatistikler

Değişkenler	Gözlem	Ortalama	Std. Spm	Min	Max
LnGDP	53	7.701105	1.073646	5.859826	9.436913
TR	53	2.184906	1.674055	0.1	6.2
FD	53	30.80733	11.09717	14.59227	53.23238

Tablo 3’de çalışmada kullanılan değişkenlere ait tanımlayıcı istatistikler yer almaktadır.

Tablo 4. ADF Birim Kök Testi Sonuçları

ADF Birim Kök Testi sonuçları		
Değişkenler	I(0)	I(1)
LnGDP	-0.6818	-4.4268***
FD	1.5208	-3.7851***
TR	-0.1745	-3.2026**

Not: ***, **, * Değişkenlerin sırası ile %10, %5 ve %1 önem düzeyinde durağan olduğunu ifade etmektedir.

Tablo 4’de verilen ADF birim kök testi sonuçlarına göre tüm değişkenler I(0) düzeyinde durağan değilken, birinci farkları alındığında I(1) düzeyinde tüm değişkenler durağan hale gelmiştir. Tüm değişkenlerin durağanlık seviyelerinin I(1) olması bu değişkenler arasında eş-bütünleşme analizinin yapılması şartını sağlamaktadır.

Tablo 5. Vogelsang ve Perron (1998) Break Point Birim Kök Testi sonuçları

Değişkenler	I(0)	Kırılma Tarihi	I(1)	Kırılma Tarihi
LnGDP	-2.114	2002	-7.460***	2001
FD	-2.657	1993	-10.766***	1998
TR	-2.352	1983	-7.403***	2014

Not: ***, Değişkenlerin %1 önem düzeyinde durağan olduklarını ifade etmektedir.

Tablo 5’te verilen Break Point kırılmalı test sonuçlarına göre yapısal kırılmalar altında, ADF birim kök testi sonuçlarına benzer olarak değişkenlerin I (1) düzeyinde durağan olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 6. Bayer ve Hanck (2013) Eş-Bütünleşme Sonuçları

	Test İstatistiği	Olasılık	Eş-Bütünleşme
Engle-Granger	-3.325	0.126	Yok
Johansen	15.906	0.243	Yok
Banerjee vd.	-3.324	0.074*	Var
Boswijk	13.196	0.073*	Var
		%10 Kritik Değer	
Engle-Granger / Johansen	6.962	8.479	Yok
Engle-Granger / Johansen/Banerjee/Boswijk	17.382*	16.444	Var

Not: *, Modelde %10 önem düzeyinde eş-bütünleşme olduğunu göstermektedir.

Tablo 6’da, Engle-Granger ve Johansen eş-bütünleşme analizi sonuçlarına göre değişkenler arasında eş-bütünleşme yokken, Banerjee ve Boswijk eş-bütünleşme analizi sonuçlarına göre değişkenler arasında eş-bütünleşme tespit edilmiştir. Engle-Granger, Johansen, Banerjee ve Boswijk eş-bütünleşme analizlerinin birleşimine dayanan Bayer ve Hack eş-bütünleşme analizi sonucuna göre ise 17.382 olan test istatistiği %10 önem düzeyinde 16.444 olan kritik değerden büyük olduğu için eş-bütünleşme olmadığı varsayımına dayanan temel hipotez reddedilmiş ve eş-bütünleşmenin olduğu kabul edilmiştir.

Tablo 7. Eş-Bütünleşme Katsayısı Tahmincisi Sonuçları

$\ln GDP_{it} = a_0 + \beta_1 FD + \beta_2 TR + \mu_{it}$	Katsayı	Std. Hata	t-Statistic	Prob.
FG	0.054343	0.007652	7.102147	0.0000***
TU	0.300723	0.090078	3.338472	0.0019***
C	5.620138	0.198560	28.30443	0.0000***
R ²	0.919025			
Düz.R ²	0.897716			

Not: ***, Değişkenlerin %1 önem düzeyinde anlamlı olduğunu göstermektedir. Newey-West yöntemi kullanılarak kestirimlerdeki oto-korelasyon ve değişen varyans sorunları giderilmeye çalışılmıştır.

Dinamik En Küçük Kareler yöntemi sonuçlarına göre; finansal gelişmede meydana gelen 1 birimlik bir artış ekonomik büyümeyi % 0.054 birim artırmakta, aynı şekilde turizm gelirlerinde meydana gelen 1 birimlik artış ekonomik büyümeyi %0.300 birim artırmaktadır.

Tablo 8. Hacker - Hatemi Nedensellik Sonuçları

	w-stat	% 1	% 5	% 10
TR → FD	0.997	7.861	4.138	2.874
FD → TR	0.310	7.536	4.178	2.903
LnGDP → TR	0.012	7.385	4.175	2.874
TR → LnGDP	3.819*	7.535	4.106	2.812

Not: *, %10 önem düzeyinde nedenselliği ifade etmektedir.

Hacker ve Hatemi (2006), nedensellik analizi sonuçlarına göre sadece turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğu, ancak bu ilişkinin güçlü bir ilişki olmadığı tespit edilmiştir.

5.SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Çalışmada, Türkiye için 1963-2015 dönemi yıllık verileri kullanılarak turizm gelirleri, finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin incelenmesi amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda öncelikle değişkenlerin durağanlık derecesi, ADF ve Vogelsang ve Perron (1998) kırılmalı birim kök testleri ile analiz edilmiştir. Analiz sonuçlarına göre değişkenlerin durağanlık dereceleri I (1) olarak tespit edilmiş ve bu durum eş- bütünleşme analizinin yapılabilme şartını yerine getirmiştir. Daha sonra Ohlan (2017) ın Hindistan için oluşturmuş olduğu model, Türkiye içinde uygulanmıştır. Eş- bütünleşme analizi olarak ise Bayer ve Hank (2013) analizi, eş-bütünleşme katsayısı tahmincisi olarak dinamik en küçük kareler yöntemi (DOLS) ve son olarak da nedensellik analizi için Hecker ve Hatemi (2006) nedensellik analizi kullanılmıştır.

Bayer ve Hanck (2013), eş-bütünleşme analizi sonucuna göre turizm gelirleri, finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasında eş-bütünleşme tespit edilmiş olup, turizm gelirleri ve finansal gelişmenin ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilediği tespit edilmiştir. Diğer taraftan nedensellik analizi sonucunda ise sadece turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiş olup, bu sonuç Türkiye için Gunduz ve Hatemi-J (2005), Tunus için Belloumi (2010), Lübnan için Tang ve Abosedra (2016), Hindistan için Ohlan (2017), BAE için Hatemi-j (2016) sonuçları ile aynı doğrultudadır. Bu bulgu Türkiye için turizme dayalı ekonomik büyüme modelinin geçerli olduğunu göstermektedir.

Türkiye’de turist sayısının ve turizm aktivitelerinin artması paralelinde bir takım hizmetlerinde artmasına neden olabilmektedir. Örneğin, turist sayının artması hizmet sektöründeki otel-konaklama, lokanta, gayrimenkul ve ulaşım aracı kiralama gibi ihtiyaçların doğmasına neden olabilmektedir. Ayrıca turist sayısının artışı ve sürekliliğini sağlamak için hizmet kalitesini artırmak adına kamu harcamalarında da artışa neden olabilmektedir. Bu artışlar dolaylı olarak farklı sektörlerin büyümesine neden olabilmektedir. Bu bağlamda, Türkiye hükümetinin uzun vadede ekonomik büyümeyi canlandıracak bir araç olarak turizm sektörüne yatırım yapma amacını haklı çıkarmaktadır. Turizm, Türkiye’nin ekonomik refahını teşvik etmek için kullanılabilir ve bu nedenle politika yapıcılar, kamu kesiminin turizmin gelişmesine ivme kazandıracak, turizmi teşvik edecek kararlar konusuna daha fazla ağırlık vermeleri ve daha dikkatli değerlendirmeler yapmalarının önemli olduğu ifade edilebilir.

Literatürde mevcut olan çalışmalarda genel olarak Türkiye için turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki incelenmiştir. Bu çalışmada diğer çalışmalardan farklı olarak “turizm gelirleri, finansal gelişme ve ekonomik büyümenin” birlikte değerlendirilmesi nedeniyle özgün bir çalışmadır. Bu bağlamda literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Ayrıca bundan sonraki yapılacak olan çalışmalar için Türkiye’nin turizm gelirleri, finansal gelişme ve ekonomik büyümesi arasındaki ilişki diğer gelişmekte olan ülkelerin turizm gelirleri, finansal gelişme ve ekonomik büyümesi arasındaki ilişkileri karşılaştırılabilir.

KAYNAKÇA

AJVAZ, Vladana (2015), **The contribution of tourism development to economic growth of Sweden: A panel data approach**, Lund University School of Economics and Management, Master in Economic Development and Growth.

AK, Mehmet Zeki; Nurullah ALTINTAŞ ve Ahmet Salih ŞİMŞEK (2016), “Türkiye’de Finansal Gelişme ve Ekonomik Büyüme İlişkisinin Nedensellik Analizi”, **Doğuş Üniversitesi Dergisi**, 17 (2), 151-160.

ANG, James B. ve Warwick J. MCKIBBIN (2007), “Financial Liberalization, Financial Sector Development and Growth: Evidence from Malaysia”, **Journal of Development Economics**, 84(1), 215-233.

ASLAN, Alper (2009), “Bütçe Açığı Sürdürülebilirliğinin Dinamik Analizi: Türkiye Örneği”, **Maliye Dergisi**, 157, 227-234.

ASTERIOU, Dimitrios ve Konstantinos SPANOS (2018), “The relationship between financial development and economic growth during the recent crisis: Evidence from the EU”, **Finance Research Letters**, xxx, 1-8.

BAHAR, Ozan ve Kurtuluş BOZKURT (2010), “Gelişmekte Olan Ülkelerde Turizm-Ekonomik Büyüme İlişkisi: Dinamik Panel Veri Analiz”, **Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi**, 21(2), 255-265.

BALIKÇIOĞLU, Eda ve Kutay OKTAY (2015), “Türkiye’de Turizm Gelirleri ve Ekonomik Büyüme

İlişkinin Kamu Politikaları Doğrultusunda Değerlendirilmesi”, **Sosyoekonomi**, 23(25), 113-125.

BANERJEE, Anindya; Juan DOLADO ve Ricardo MESTRE (1998). “Error-correction mechanism tests for coin- tegration: A single-equation framework”, **Journal of Time Series Analysis**, 19(3), 267–283.

BAŞARIR, Çağatay ve Yasin Nuri ÇAKIR (2015), “Causal Interactions Between CO2 Emissions, Financial Development, Energy and Tourism”, **Asian Economic and Financial Review**, 5(11), 1227-1238.

BATUO, Michael; Kupukile MLAMBO ve Simplicie ASONGU (2018), “Linkages between financial development, financial instability, financial liberalisation and economic growth in Africa”, **Research in International Business and Finance**, 45, 168-179.

BAYER, Christian ve Christoph HANCK (2013). “Combining non-cointegration tests”, **Journal of Time Series Analysis**, 34(1), 83–95.

BELLOUMI, Mounir (2010). “The relationship between tourism receipts, real effective exchange rate and economic growth in Tunisia”, **International Journal of Tourism Research**, 12(5), 550–560.

BOSWIJK, H. Peter (1994), “Testing for an unstable root in conditional and unconditional error correction models”. **Journal of Econometrics**, 63(1), 37–60.

BOUZAHZAH, Mohamed ve Younesse EL MENYARI (2013), “**The relationship between international tourism and economic growth: the case of Morocco and Tunisia**”, MPRA-Munich Personal RePEc Archive, MPRA Paper No. 44102, posted 1. February 2013 00:02 UTC, 1-13.

BRAU, Rinaldo; Alessandro LANZA ve Francesco PIGLIARU (2003), How Fast are the Tourism Countries Growing? The Cross-Country Evidence, <http://services.feem.it/userfiles/attach/Publication/NDL2003/NDL2003-085.pdf>, Erişim Tarihi: 03.07.2019.

http://www.feem.it/web/activ/_wp.html, (Erişim Tarihi: 04 Ocak 2010).

CHOU, Ming Che (2013), “Does tourism development promote economic growth in transition countries? A panel data analysis”, **Economic Modelling**, 33, 226-232.

CHULAPHAN, Wanvilai ve Jorge Fidel BARAHONA (2018), “Contribution of disaggregated tourism on Thailand's economic growth”, **Kasetsart Journal of Social Sciences**, 39, 401-406.

CONTUK, Filiz Yıldız ve Bener GÜNGÖR (2016), “Finansal Piyasaların Gelişmesinin Ekonomik Büyüme Üzerine Etkileri: 1998-2014 Türkiye Örneği”, **Finans Politik & Ekonomik Yorumlar**, 53(611), 15-27.

DICKEY, David A. ve Wayne A. FULLER (1979) “Distribution of estimators for autoregressive time series with a unit root”, **Journal of the American Statistical Association**, 74 (366a), 427–431.

DRITSAKIS, Nikolaos (2004), “Tourism as a long-run economic growth factor: an empirical investigation for Greece using causality analysis”, **Tourism Economics**, 10 (3), 305-316.

DOĞRU, Tarık ve Ümit BULUT (2018), “Is tourism an engine for economic recovery? Theory and empirical evidence”, **Tourism Management**, 67, 425-434.

ECKELS, Bruno; George FILIS ve Costas LEON (2012), “Tourism income and economic growth in Greece: empirical evidence from their cyclical components”, **Tourism Economics**, 18 (4), 817-834.

EKANAYAKE, Em. ve Aubrey E. LONG (2012), “Tourism Development and Economic Growth in Developing Countries”, **The International Journal of Business and Finance Research**, 6(1), 51-63.

ENGLE, Robert F. ve C. W.J. GRANGER (1987), “Co-integration and error correction: Representation, estimation, and testing”, **Econometrica**, 55(2), 251–276.

ERATAŞ SÖNMEZ, Filiz ve Yağmur SAĞLAM (2017), “Financial Development and Economic Growth: A Comparative Analysis Between Euro Area and Emerging-Developing Europe”, **Balıkesir University the Journal of Social Sciences Institute**, 20(38), 179-201

ERDİL ŞAHİN, Begüm (2018). “Türkiye’de Turizm Gelirleri ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki (1980-2016)”, **Yönetim ve Ekonomik Araştırmaları Dergisi**, 16(3), 239-253.

ERGÜN, Suzan ve Cebail TELEK (2018), “Turizm Gelirleri ve İktisadi Büyüme Arasındaki İlişki: Türkiye Örneği”, **International Journal of Disciplines Economics & Administrative Sciences Studies**, 4(9), 485-493.

ERİM, Neşe ve Armağan TÜRK (2005), “Finansal Gelişme ve İktisadi Büyüme”, **Kocaeli Üniversitesi Sosyal**

FAHIMI, Amin; Seyi Saiint AKADIRI; Mehdi SERAJ ve Ada Chigozie AKADIRI (2018), "Testing the role of tourism and human capital development in economic growth. A panel causality study of micro states", **Tourism Management Perspectives**, 28, 62-70.

FAAYISSA, Bichaka; Christian NSIAH ve Bedassa TADESSE (2009), "Tourism and Economic Growth in Latin American Countries (LAC): Further Empirical Evidence" **Department of Economics and Finance Working Paper Series**, March, 1-26.

GAZDAR, Kaouthar; M. Kabir HASSAN; M. Faisal SAFA ve Rihab GRASSA (2018), "Oil price volatility, Islamic financial development and economic growth in Gulf Cooperation Council (GCC) countries", **Borsa Istanbul Review**, xx, 1-10.

GHARTEY Edward E. (2018), "Financial Development and Economic Growth: Soma Caribbean Empirical Evidence", **Journal of Economic Development**, 43(1), 49-76.

GÜNDÜZ, Lokman ve Abdunnasser HATEMI-J (2005), "Is the tourism-led growth hypothesis valid for Turkey?", **Applied Economics Letters**, 12, s.499-504.

GÜNEY, Güven (2017), "Ekonomik Büyüme ve Finansal Gelişme İlişkisi: Bir Panel Veri Analizi", **İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 13, 355-372.

GÜNEY, Taner (2017), "Hükümet Etkinliği ve Ekonomik Büyüme İlişkisi", **IREM**, 5 (4), 2017, 42-55.

GÜNGÖR, Bener ve Ömer YILMAZ (2008), "Finansal Piyasalardaki Gelişmelerin İktisadi Büyüme Üzerine Etkileri: Türkiye İçin Bir VAR Modeli", **İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, 22 (1), 173-193.

HABIBI, Fateh; Mehran RAHMATI ve Adel KARIMI (2018), "Contribution of tourism to economic growth in Iran's Provinces: GDM approach", **Future Business Journal**, 4, 261-271.

HAO, Yu; Ling-Ou WANG ve Chien-Chiang LEE (2018), "Financial development, energy consumption and China's economic growth: New evidence from provincial panel data", **International Review of Economics and Finance**, xxx, 1-20.

HATEMI-J, Abdunnasser. (2016), "On the tourism-led growth hypothesis in the UAE: a bootstrap approach with leveraged adjustments". **Applied Economics Letters**, 23(6), 424-427.

HELHEL, Yeşim (2017), "E7 Ülkelerinde Finansal Gelişme ve Ekonomik Büyüme Arasında Nedensellik Analizi", **Finans Politik & Ekonomik Yorumlar**, 54 (628), 9-18.

HUSEYNI, İbrahim, Ömer DORU ve Ahmet TUNÇ (2017), "The Effects of Tourism Revenues on Economic Growth in the Context of Neo-Classical Growth Model: In The of Turkey", **ECOFORUM**, 6 [1(10)], 1-6.

ILGAZ YILDIRIM, Burcu ve Dilek ŞAHİN (2018), "Akdeniz Ülkelerinde Turizm Gelirleri ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Bootstrap Panel Nedensellik Testi", **Yalova Sosyal Bilimler Dergisi**, 8(16), 73-83.

İBRAHİM, Muazu ve Paul ALAGIDEDE (2018). "Nonlinearities in financial development-economic growth nexus: Evidence from sub-Saharan Africa", **Research in International Business and Finance**, 46, 95-104.

JOHANSEN, Soren (1991), "Estimation and hypothesis testing of co-integration vectors in Gaussian vector autoregressive models. **Econometrica**, 59(6), 1551-1580.

KANCA, Osman Cenk (2015), "Turizm Gelirleri ve Ekonomik Büyüme: Türkiye Örneği (1980-2013)", **Marmara Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 8, 1-14.

KHALIL, Samina; Mehmood Khan KAKAR ve Afia Malik WALIULLAH (2008), "Role of Tourism in Economic Growth: Empirical Evidence from Pakistan Economy", **The Pakistan Development Review**, 46(4), 985-995.

KIM, Dai-Won; Jung-Suk YU ve M. Kabir HASSAN (2018), "Financial inclusion and economic growth in OIC countries", **Research in International Business and Finance**, 43, 1-14.

KING, Robert G. ve Ross LEVINE (1993), "Finance and Growth: Schumpeter Might Be Right" **The Quarterly Journal of Economics**, 108(3), 717-737.

KIZILGÖL, Özlem ve Erman ERBAYKAL (2008), "Türkiye'de Turizm Gelirleri İle Ekonomik Büyüme İlişkisi: Bir Nedensellik Analizi", **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 13(2), 351-360.

Bahar-2019**Spring-2019****Cilt: 8 Sayı: 15 (69-84)****Volume: 8 Issue: 15 (69-84)**

KIZILKAYA, Oktay; Emrah SOFUOĞLU ve Zeynep KARAÇOR (2016), “Türkiye’de Turizm Gelirleri-Ekonomik Büyüme İlişkisi: ARDL Sınır Testi Yaklaşımı”, **Yönetim ve Ekonomi**, 23(1), 203-2015.

KORKMAZ, Suna ve Özlem GÜNGÖR (2014), Türkiye’de Turizm Gelirleri ve Ekonomik Büyüme Arasında Nedensellik İlişkisi, 9. Uluslararası Konferans: Turizm ve Otelcilik Alanında Yeni Perspektifler, 25-27 Eylül 2014 Burhaniye, Türkiye.

KUBAR, Yeşim (2016), “Az Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkelerin Kalkınma Göstergeleri İle Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Bir Panel Veri Analizi (1995-2010)”, **Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 4,65-99.

KUM, Hakan; Alper ASLAN ve Merve GÜNGÖR (2015), “Tourism and Economic Growth: The Case of Next-11 Countries”, **International Journal of Economics and Financial Issues**,5(4), 1075-1081.

MELLO-SAMPAYO, Felipa ve Sofia SOUSA-VALE (2012), Tourism and Growth in European Countries: An Application of Likelihood-Based Panel Co-integration, School of Economics and Management, Technical University of Lisbon, Working Paper, 17, 1-22.

OHLAN, Ramphul (2017), “The relationship between tourism, financial development and economic growth in India”, **Future Business Journal**, 3, 9–22.

ÖZCAN, Ceyhan Can (2015), “Turizm Gelirleri-Ekonomik Büyüme İlişkisinin Simetrik ve Asimetrik Nedensellik Yaklaşımı İle Analizi: Türkiye Örneği”, **Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 46, 177-199.

ÖZCAN, Burcu ve Ayşe ARI (2011), “Finansal Gelişme ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin Ampirik Bir Analizi: Türkiye Örneği”, **Business and Economics Research Journal**, 2(1), 121-142.

PANAHI, Hossein; Siab MAMIPOUR ve Kaveh NAZARI (2015). “Tourism and economic growth: a time-varying parameter Approach”, **Anatolia: An International Journal of Tourism and Hospitality Research**, 26(2), 173-185.

PATA, Uğur Korkut ve Alperen AĞCA (2018), “Finansal Gelişme ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Eş-bütünleşme ve Nedensellik İlişkisi: Türkiye Örneği”, **Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 2(2), 115-128.

RAZA Syed Ali ve Nida SHAH (2017), “Tourism growth and income inequality: does Kuznets Curve hypothesis exist in top tourist arrival countries, **Asia Pacific Journal of Tourism Research**, 22(8), 874-884.

SAĞLAM, Yağmur ve Filiz Erataş SÖNMEZ (2017), “Finansal Gelişme ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Avrupa Geçiş Ekonomileri Örneği”, **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi**, 12(1), 121- 140.

SAMARGANDI, Nahla; Jan FIDRMUC ve Sugata GHOSH (2015), “Is the Relationship Between Financial Development and Economic Growth Monotonic? Evidence from a Sample of Middle-Income Countries”, **World Development**, 68, 66-81.

SAMIRKAŞ, Meryem ve Mustafa Can SAMIRKAŞ (2014), “Turizm Sektörünün Ekonomik Büyümeye Etkisi: Türkiye Örneği”, **İşletme Fakültesi Dergisi**, 15(1), 63-76.

SEPEHRDOUST, Hamid. (2018), “Impact of information and communication technology and financial development on economic growth of OPEC developing economies”, **Kasetsart Journal of Social Sciences**, xxx, 1-6.

SHAKOURI, Bahram; SK YAZDI; N. NATEGIAN ve N. SHIKHREZAEI (2017), “The Relation between International Tourism and Economic Growth”, **Tourism Hospit**, 6(4), 1-7.

SOKHANVAR, Amin; Serhan ÇİFÇİOĞLU ve Elyeh JAVID (2018). “Another look at tourism- economic development nexus”, **Tourism Management Perspectives**, 26, 97-106.

ŞAHİN, Dilek (2017a), “Akdeniz Ülkelerinde Turizm ve Ekonomik Büyüme İlişkisinin Analizi”, **Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 7(14), 115-124.

ŞAHİN, Dilek (2017b), “Yükselen Piyasa Ekonomilerinde Finansal Gelişme ve Ekonomik Büyüme İlişkisinin Analizi”, **Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 7(12), 12-22.

ŞENOL, Zekai (2019), Finansal Gelişme ve Ekonomik Büyüme, https://www.researchgate.net/publication/332464441_FINANCIAL_DEVELOPMENT_AND_ECONOMIC_GROWTH, Erişim Tarihi: 02.07.2019.

TANG, Chor Foon ve Salah ABOSEDRA (2016), "Tourism and growth in Lebanon: New evidence from bootstrap simulation and rolling causality approaches", **Empirical Economics**, 50(2), 679-696.

UMUTLU, Gökür; Fatih Alpaslan YILMAZ ve Selin GÜNEL (2011), "Ekonomik Büyüme Farklılıklarının İncelenmesi: OECD Ülkeleri İçin Bir Uygulama", **SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi**, 16(22),351-372.

VOGELSANG, Timothy J. ve Pierre PERRON (1998), "Additional tests for a unit root allowing for a break in the trend function at an unknown time", **International Economic Review**, 1073-1100.

WANG, Baoqian ve Meilin XIA (2013). "A Study on the Relationship between Tourism Industry and Regional Economic Growth-A Case Study of Jiangsu Gaochun District", **Modern Economy**, 4, 482-488.

World Travel & Tourism Council's (WTTC), [Erişim Adresi: <https://www.wttc.org/economic-impact/country-analysis/domestic-tourism/>, Erişim Tarihi: 20.02.2019].

ZEREN, Feyyaz; Filiz KONUK ve Mustafa KOÇ (2015). "The causal relationship with new variables in tourism: evidence from Turkey", **Tourismos**, 10(2). 223-233.